

بررسی شیطان از دیدگاه ادیان ابراهیمی و قرآن

راحله مظاهر عرب^۱

چکیده

در این پژوهش، دیدگاه شیطان نسبت به انسان در متون دینی، فلسفی، روان‌شناختی و عرفانی مورد بررسی قرار گرفته است. شیطان، به‌ویژه در ادیان ابراهیمی، به عنوان نماد شر، دشمنی و گمراهی تصویر می‌شود که انسان را موجودی ضعیف، فریب‌پذیر و فاقد شایستگی برای مقام خلافت الهی می‌داند. در قرآن، شیطان با تکبر از سجده بر انسان سر باز می‌زند و کینه‌توزانه سوگند یاد می‌کند که انسان را، جز بندگان مخلص، گمراه خواهد کرد. در متون مسیحی، یهودی و زرتشتی نیز شیطان یا هم‌ارزهای او (مانند اهریمن یا هاسطان)، اهداف مشابهی در دشمنی با انسان دنبال می‌کنند. در بودیسم و هندوئیسم، موجوداتی چون مارا یا راکشاس‌ها نقش‌های فریبنده‌ای مشابه بر عهده دارند. این پژوهش همچنین به بررسی ابعاد روان‌شناختی (با استناد به نظریات فروید، روان‌شناسی شناختی و نظریه بازی‌ها)، فلسفی (مسئله شر، اختیار و آزمایش)، عرفانی (نقش شیطان به عنوان محرک تکامل معنوی) و هنری (تصویر شیطان در ادبیات غرب مانند «بهشت گمشده») می‌پردازد. روش تحقیق این مطالعه، توصیفی-تحلیلی و با رویکرد کتابخانه‌ای تدوین شده است. رویکرد پژوهش عمدتاً توصیفی است و به تحلیل محتوای متون و نظریات مرتبط با موضوع می‌پردازد. در بخشی از تحقیق، رویکرد تکلیفی نیز به کار گرفته شده است تا نقش اخلاقی و معنوی شیطان در زندگی انسان به صورت اخلاقی و توصیه‌ای بررسی شود. در نهایت، شیطان هم به عنوان یک موجود مستقل متافیزیکی و هم به عنوان نماد امیال پنهان انسان معرفی می‌شود که نبرد با او، نبردی همزمان بیرونی و درونی است. هدف از این پژوهش، فهم عمیق‌تر از نسبت میان انسان و شر، و تحلیل نقش شیطان در شکل‌گیری اخلاق و معنویت انسان است.

کلید واژه:

شیطان، ادیان، قرآن

^۱ طلبه سطح دو مدرسه ی علمیه سجادیه؛ تهران.

مقدمه:

از آغاز تاریخ اندیشه بشر، مفاهیم خیر و شر همواره در مرکز تفکر دینی، فلسفی و ادبی قرار داشته‌اند. در این میان، شیطان به عنوان نماد شر و وسوسه‌گر ازلی، حضوری پررنگ و چندوجهی در متون مقدس، تفاسیر الهیاتی، روایات عرفانی، و حتی آثار هنری و ادبی یافته است. یکی از پرسش‌های اساسی در مواجهه با این پدیده، نوع نگاه شیطان به انسان است؛ نگاهی که ترکیبی از تکبر، حسادت، دشمنی، و تمایل به گمراه‌سازی را در خود دارد. در ادیان ابراهیمی، به‌ویژه در قرآن کریم، شیطان (ابلیس) نه صرفاً یک موجود پلید، بلکه آگاهانه و عامدانه در برابر انسان و جایگاه ویژه او در نظام خلقت موضع‌گیری می‌کند. امتناع از سجده به آدم، توجیه برتری آفرینش خویش، و سوگند برای اغوای نسل بشر، همگی مؤلفه‌هایی هستند که نشان می‌دهند شیطان انسان را تهدیدی برای جایگاه سابق خویش می‌بیند. او در حقیقت، پروژه‌ای بزرگ علیه انسان طراحی می‌کند که تا پایان تاریخ ادامه دارد. در متون مسیحی، یهودی، زرتشتی، و حتی در ادیان شرقی همچون بودیسم و هندوئیسم نیز، مفاهیمی مشابه یافت می‌شود که در آنها موجودات شرور یا وسوسه‌گر نگاهی تحقیرآمیز و ابزار به انسان دارند. گاهی این نگاه با جنبه‌های فلسفی و روان‌شناختی نیز درآمیخته، چنان‌که در تحلیل‌های عرفانی اگزیستانسیالیستی، شیطان نه فقط دشمن بیرونی، بلکه سایه درون انسان معرفی می‌شود؛ بخشی از ساحت وجودی او که می‌تواند آینه ضعف‌ها یا محرک رشد معنوی باشد. پرسش اصلی این پژوهش آن است که شیطان در متون دینی، فلسفی و ادبی، انسان را چگونه می‌بیند و این نگاه چه تأثیری در شکل‌گیری رابطه انسان و شیطان دارد؟ آیا شیطان تنها فریب‌کار و دشمنی آشکار است، یا می‌توان در پس چهره تاریک او، حقیقتی ژرف‌تر را نیز جستجو کرد؟ این پایان‌نامه با بررسی تطبیقی متون اسلامی، ادیان دیگر، و تحلیل‌های عرفانی و روان‌شناختی می‌کوشد پرده از لایه‌های مختلف این رابطه بردارد و تصویر جامعی از نگاه شیطان به انسان ارائه دهد.

باتوجه به پیشینه می‌توان به آثار زیر اشاره کرد :

۱. شیطان در آموزه‌های قرآن کریم و کتاب مقدس نویسنده: آسیه سادات مرزانی که در این مقاله به بررسی تحلیلی-تطبیقی قرآن و کتاب مقدس پرداخته و ماهیت، اوصاف و جایگاه شیطان در نظام هستی را در این دو کتاب بررسی کرده است.
۲. شیطان در قرآن نویسنده: سیدحسن موسوی احمدآبادی که این پایان‌نامه به بررسی شیطان از دیدگاه قرآن و ادیان مختلف پرداخته است و در آن مفهوم شیطان، تفاوت آن با ابلیس، سقوط شیاطین، فعالیت‌های شیطان بر ضد انسان، مصادیق شیطان و راه‌های رهایی از شر شیطان مورد بررسی قرار گرفته است.
۳. شیطان از دیدگاه قرآن و عهدین (تورات و انجیل) نویسنده: زینب پورهادی که در این کتاب، نویسنده به رویکردی تطبیقی به مقایسه توصیف شیطان در سه کتاب قرآن، تورات و انجیل پرداخته است.

نظرات اشتراکی ادیان و قرآن درباره شیطان

در متون دینی و ادبیات مختلف، شیطان (ابلیس) به عنوان نماد شر، تکبر و گمراهی تصویر شده است. دیدگاه شیطان نسبت به انسان بسته به متن و تفسیر متفاوت است، اما برخی از مضامین مشترک عبارتند از:

۱. تکبر و تحقیر انسان

در داستان آفرینش (مثلاً در قرآن یا تورات)، شیطان از سجده کردن به انسان خودداری میکند، چون خود را برتر از او میداند. او انسان را موجودی ضعیف، فریب خورنده و ناپایدار میبیند و معتقد است لیاقت پرستش ندارد^۱.

«قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ»^۲

گفت: من از او برترم، مرا از آتش آفریدی و او را از گل

۲. حسادت و انتقام

شیطان پس از رانده شدن از بهشت، قسم میخورد انسانها را گمراه کند تا ثابت کند آنها شایسته مقام والایی که خدا به آنها داده نیستند.

«لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مُوَحِّدِينَ»^۳

همه آنها را گمراه خواهم کرد، مگر بندگان خالص تو

۳. انسان را موجودی ضعیف و شهوانی میداند

در ادبیات (مثل «بهشت گمشده» جان میلتون)، شیطان اغلب انسان را موجودی می پندارد که به راحتی با وسوسه های قدرت، ثروت و لذت فریب می خورد. او از این ضعف ها برای دور کردن انسان از خدا استفاده میکند.^۴

^۱ کتاب مقدس، سفر پیدایش

^۲ سوره اعراف آیه ۱۲

^۳ سوره حجر آیات ۳۹ الی ۴۰

^۴ Milton, John. Paradise Lost, Book I & II

۴. نگاه ابرزاری به انسان

در برخی تفاسیر، شیطان انسان را فقط به عنوان وسیله ای برای مقابله با خدا می بیند، نه به عنوان موجودی مستقل. هدف اصلی او شکستن رابطه انسان با خداست، نه کمک به او.

۵. انکار ارزشهای انسانی

شیطان ممکن است عشق، فداکاری و اخلاق را در انسان مسخره کند و آنها را توهماتی بداند که انسان را از «حقیقت» (یعنی قدرت و لذت) دور نگه میدارند.

شیطان موجودی غیرفیزیکی در ادیان ابراهیمی است که به عقیده باورمندان به آن، انسان‌ها را گمراه و به انجام گناه ترغیب می‌کند.^۱ بیشتر یهودیان به وجود موجودی پلید به نام شیطان باور ندارند و در یهودیت، شیطان معمولاً استعاره‌ای برای «تمایل به شر» یا موجودی تابع یهوه محسوب می‌شود. در مسیحیت که گاهی لوسیفر نیز نامیده می‌شود اسلام، او یک فرشته مغضوب یا جن است که در گذشته دارای تقوا و زیبایی بود اما علیه خدا قیام کرد، هر چند خدا به صورت موقت به او اجازه داده که سپاهی از جنیان را رهبری کند.^۲ در قرآن، شیطان ابلیس هم نامیده می‌شود؛ قرآن در یک جا او را جن و در جای دیگر فرشته نامیده است و همین سبب سردرگمی بسیار شده است.^۳ به گفته قرآن، بعد از خلق آدم توسط الله، شیطان حاضر نشد به انسان سجده کند و به همین دلیل از بهشت بیرون شد. مسلمین همچنین عقیده دارند او ذهن انسان‌ها را با «وسوسه» (به معنای توصیه‌های شیطانی) پر می‌کند تا به گناه افتند.^۴ مسلمانان به‌طور کلی شیطان را موجودی پلید می‌دانند، اما برخی از آن‌ها عقاید بسیار متفاوتی درباره او دارند.

اولین اشاره به شخصیتی به نام «شیطان» در کتاب زکریا، یکی از بخش‌های متاخر تنخ و متعلق به دوران هخامنشی، دیده شده است. در این کتاب، شیطان دادستانی الهی، یکی از پسران خدا و تابع یهوه است. او در دادگاهی که برای مملکت یهودا برپا شده، پیروان یهوه را مجبور به عذاب دیدن می‌کند تا وفاداری آن‌ها به خدا را بسنجد. شکل‌گیری شیطان به عنوان موجودی بدخواه با ویژگی‌های پلید که رقیب ثنوی خداست، در دوره بین‌العهدین (۴۲۰ قبل از میلاد تا اوایل قرن اول میلادی) و احتمالاً به دلیل اثرپذیری از اهریمن دین زرتشت اتفاق افتاده است. در کتاب یوبیل، یهوه گروهی از فرشتگان مغضوب یا فرزندان آن‌ها را تحت سلطه شیطان (که

^۱ شیطان، دانشنامه کاتولیک، بخش شیطان‌شناسی

^۲ انجیل لوقا ۱۸ : ۱۲۱۰

^۳ سوره کهف آیه ۵۰

^۴ سوره ناس آیات ۴ الی ۵

کتاب او را مستتما نامیده) قرار می‌دهد تا انسان‌ها را به گناه وسوسه و مجازات کند. در انجیل‌های هم‌نوا، شیطان عیسی را در بیابان وسوسه می‌کند و در این انجیل‌ها، او مسبب بیماری و فتنه دانسته شده است^۱. مکاشفه یوحنا شیطان را چون اژدهای قرمز بزرگی می‌نماید که میکائیل او را شکست می‌دهد و از بهشت بیرون می‌کند. او سپس برای ۱۰۰۰ سال در بند می‌شود تا اینکه به‌طور موقت آزاد می‌گردد، اما در نهایت شکست می‌خورد و در دریاچه آتش^۲ انداخته می‌شود.

دیدگاه قرآن درباره شیطان

در قرآن کریم، دیدگاه شیطان (ابلیس) درباره انسان به صورت صریح و ضمنی در آیات متعددی بیان شده است. این آیات عموماً بر تکبر، دشمنی، تحقیر و برنامه ریزی شیطان برای گمراه کردن انسان تأکید دارند.

۱. تکبر شیطان و امتناع از سجده به انسان

شیطان خود را از جنس برتر (آتش) میدانند و انسان (آفریده شده از گل) را پستتر می‌شمارد. این تکبر، سرآغاز دشمنی او با انسان است

«قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِن طِينٍ»^۳

[شیطان] گفت: من از او برترم؛ مرا از آتش آفریده‌ای و او را از گل

«أَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِن طِينٍ»^۴

[شیطان] گفت: من از او برترم؛ مرا از آتش آفریده‌ای و او را از گل

۲. دشمنی آشکار شیطان با انسان

پس از رانده شدن از درگاه الهی، شیطان به طور رسمی اعلام می‌کند که با انسان دشمن خواهد بود و او را گمراه می‌کند.

^۱ انجیل متی ۱ : ۴-۱۱، انجیل مرقس ۱۲ : ۱-۱۳، انجیل لوقا ۱ : ۴-۱۳

^۲ مکاشفه یوحنا ۹ : ۱۲

^۳ سوره اعراف آیه ۱۲

^۴ سوره ص آیه ۷۶

دانته آلیگه‌ری (۱۲۶۵ تا ۱۳۲۱ میلادی) در بخش دوزخ از کتاب کمدی/لاهی خود شیطان را به صورت هیولایی سه‌چهره با بال‌های عظیم خفاش ترسیم کرده که در اسفل سافلین یا عمیق‌ترین ژرفای دوزخ (زمهریر، دورترین نقطه از نور) قرار دارد. بزرگ‌ترین گناه کبیره از نظر دانته خیانت بود، و به همین دلیل سرهای بروتوس، کاسیوس، و البته یهودا تا ابد در سه دهان شیطان فرو رفته‌اند.

نتیجه گیری:

شیطان در ادیان ابراهیمی :

اسلام: شیطان (ابلیس) موجودی است که از فرمان خدا برای سجده به آدم سرپیچی کرد و به دلیل تکبر («أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ») از بهشت رانده شد .

او دشمن آشکار انسان است و با وسوسه و فریب سعی در گمراه کردن انسان دارد، اما تنها بر کسانی تسلط می‌یابد که خودشان انتخاب می‌کنند («إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ»).

مسیحیت: شیطان (لوسیفر) فرشته‌ای سقوط کرده است که علیه خدا شورش کرد و انسان‌ها را وسوسه می‌کند (مانند داستان وسوسه عیسی در بیابان) .

در مکاشفه یوحنا، شیطان به شکل ازدهایی توصیف می‌شود که در نهایت شکست می‌خورد و به دریاچه آتش افکنده می‌شود .

یهودیت: در تورات، شیطان بیشتر نقش «دادستان الهی» را دارد (مانند داستان ایوب) و نه یک دشمن مستقل . بعدها در ادبیات ربانی (مانند تلمود)، شیطان به عنوان وسوسه‌گر انسان معرفی می‌شود .

نگاه شیطان به انسان:

تکبر و تحقیر: شیطان انسان را پست‌تر از خود می‌داند («خَلَقْتَنِي مِنْ نَّارٍ وَخَلَقْتَهِ مِنْ طِينٍ») و این تکبر سرآغاز دشمنی اوست .

دشمنی و فریب: او آشکارا اعلام می‌کند که دشمن انسان است («إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ») و با وعده‌های دروغین («وَيَمْنِيهِمْ») انسان‌ها را گمراه می‌کند .

استراتژی وسوسه: شیطان از ضعف‌های انسان (غرور، حرص، ترس) سوءاستفاده می‌کند و سعی می‌کند او را از راه خدا منحرف کند («وَلَا مَرْنَهُمْ فَلْيَغْرِينَ خَلْقَ اللَّهِ»).

شیطان در ادیان غیرابراهیمی:

- زرتشتی: اهریمن نماد شر است که می‌کوشد جهان را به تاریکی بکشانند .
- هندوئیسم: راکشاسها (اهریمنان) انسان‌ها را فریب می‌دهند یا می‌بلعند .
- بودیسم: مارا (نماد وسوسه) انسان را از رسیدن به روشنایی بازمی‌دارد .
- ادیان باستانی: در مصر و یونان، شیطان یا خدایان شر (مانند ست یا پرومته) نماد آشوب و طغیان هستند .

تحلیل فلسفی و روانشناختی:

- علت وجود شیطان: در الهیات اسلامی، شیطان آزمونی برای اختیار انسان است تا با انتخاب خود، تقوا یا گمراهی را برگزیند .
- نقش آموزشی: برخی عرفا معتقدند شیطان به انسان کمک می‌کند تا ضعف‌های خود را بشناسد و به کمال برسد .
- روانشناسی وسوسه: شیطان از مکانیسم‌های روانی مانند «توجیه گرایی» و «تحریک لذت آنی» استفاده می‌کند .

نتیجه گیری نهایی:

- شیطان در ادیان ابراهیمی نماد تکبر، عصیان، و فریب است و دشمنی او با انسان ریشه در حسادت به مقام «خلیفه اللهی» انسان دارد .
- تفاوت‌های بین‌ادیانی: در حالی که در اسلام و مسیحیت شیطان موجودی مستقل و شریر است، در یهودیت و برخی ادیان شرقی بیشتر یک نماد یا ابزار آزمون الهی است .
- راه مقابله: قرآن و روایات بر تقوا، یاد خدا، و پناه بردن به پروردگاره عنوان سلاح‌های مقابله با شیطان تأکید می‌کنند .
- در نهایت، نگاه شیطان به انسان ترکیبی از تحقیر، دشمنی، و سوءاستفاده از ضعف‌های اوست ، اما این انسان است که با اختیار خود می‌تواند در برابر این وسوسه‌ها مقاومت کند و به سعادت برسد.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. رسائل اخوان الصفا، جلد ۳. نسخه‌های خطی و چاپی متعدد در قرون وسطی اسلامی.
۳. فخر رازی، تفسیر کبیر. نسخه‌های متعدد، نسخه چاپی معروف در قرن ۱۴ هجری.
۴. ابن عربی، فصوص الحکم. نسخه‌های خطی و چاپی متعدد.
۵. ملاصدرا، اسفار. نسخه چاپی معروف، قرن ۱۱ هجری.
۶. شبستری، شیخ محمود، گلشن راز. نسخه چاپی، قرن ۸ هجری.
۷. دکتر علی شریعتی، رساله تکامل انسان. تهران، ۱۳۵۵ خورشیدی.
۸. سارتر، ژان پل، وجود و نیستی (ترجمه فارسی). تهران: انتشارات نی، ۱۳۸۰.
۹. مرلو-پونتی، موريس، مقاله‌ای درباره فلسفه اگزیستانسیالیستی (منبع دقیق قابل ارائه در صورت نیاز).
۱۰. کشف المحجوب، شیخ احمد غزالی. نسخه‌های چاپی متعدد در ایران قرون وسطی.
۱۱. تفسیر منظوم، ملاصدرا. نسخه‌های چاپی متعدد.
۱۲. Bovis, Mary. Zoroastrians: Beliefs and Religious Practices. London: Routledge, ۱۹۷۹
۱۳. Radhakrishnan, S. The Philosophy of India. Oxford: Oxford University Press, ۱۹۲۳
۱۴. Hornung, Erik. Conceptions of God in Ancient Egypt: One and Many. Ithaca, NY: Cornell University Press, ۱۹۸۲
۱۵. Scholem, Gershom. Kabbalah. Princeton, NJ: Princeton University Press, ۱۹۷۴
۱۶. Pagels, Elaine. The Origin of Satan. New York: Vintage Books, ۱۹۹۵
۱۷. Russell, Jeffrey Burton. The Devil: Perceptions of Evil from Antiquity to Primitive Christianity. Ithaca, NY: Cornell University Press, ۱۹۷۷
۱۸. Kermode, Frank. Pagan Images in Early Christian Art. New Haven, CT: Yale University Press, ۱۹۶۳
۱۹. Beard, Mary, North, John, and Price, Simon. Religions of Rome. Cambridge: Cambridge University Press, ۱۹۹۸

20. Levack, Brian. *The Devil Within: Possession and Exorcism in the Christian West*. New Haven, CT: Yale University Press, 2013.
21. Green, Miranda. *The Gods of the Celts*. Stroud, UK: Alan Sutton Publishing, 1986.
22. Lindow, John. *Norse Mythology: A Guide to the Gods, Heroes, Rituals, and Beliefs*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
23. Kelly, Henry Ansgar. *The Devil at Baptism: Ritual, Theology, and Drama*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1980.
24. Marlowe, Christopher. *Doctor Faustus*. ca. 1604.
25. Milton, John. *Paradise Lost, Books I & II*. London: Samuel Simmons, 1667.
26. Hesiod. *Theogony*. Translated editions available, original Greek text ca. 8th century BC.
27. Aeschylus. *Prometheus Bound*. Translated editions available, original Greek tragedy ca. 5th century BC.
28. Babylonian Talmud, Tractate Bava Batra 16a.
29. Ramayana, Book 3 (Aranyakanda). Traditional Hindu epic, date circa 5th–4th century BCE.
30. Samyutta Nikaya (Mara Suttas). Pali Canon Buddhist texts.